

Přechody sloves mezi třídami

- vyvolány 4 hlavními aspekty: 1/ hláskové změny
2/ snaha po vyrovnání (sblížení) přítentního kmene s infinitivním
3/ snaha zamezit neobvyklé hláskové alternaci v kořeni
4/ neproduktivnost daného typu

1/ Hláskové změny

A/ V důsledku kontrakce zanikl u některých samohláskových sloves 3. A třídy kmenotvorná přípona **-je-**, tímto se slovesa vyčlenila ze 3. třídy a vytvořila samostatný konjugační typ – 5. slovesnou třídu (*znaješ > znáš, znaje > zná*)¹. Po měkkém konsonantu došlo ještě k přehlásce 'a > ě (*sádz'áš > sádzieš*), čímž se 5. slovesná třída rozštěpila na 2 podtřídy (5. A *dělati*, 5. B *sázěti*, v přítentu např. *děláš X sázieš*)

B/ po provedení monoftongizace *ie > í* se u sloves náležejícím k typu *sázěti* začal uplatňovat přítentní kmenotvorný formant **-í-** (s alomorfem **-ěj-**), což tato slovesa přičlenila ke 4. třídě (k slovesům typu *prositi a trpěti*) – od níž se liší jen v několika tvarech:

- v imperativu *pros/trp X sázej*
- ve 3. osobě plurálu *oni prosí/trpí X sázejí* (v současné češtině dochází však k unifikaci i tohoto tvaru).

Poznámka:

- po kontrakci se ke slovesnému typu *sázěti* dostalo i několik sloves typu *píti* (*p'ú, pieš, pítí*); protože se ale neshodovala s tímto typem ani v infinitivu (*sázěti X pítí*) ani ve všech přítentních tvarech (na rozdíl od ostatních sloves 5. třídy se u tohoto typu sloves kontrakce prosadila i v 1. os. sg. = *p'ú* a 3. os. pl. = *p'ú*), v 15. století tato slovesa přešla zpátky ke 3. třídě typu *krýti* (podle ní pak byly analogicky obnoveny všechny nestažené tvary). Přechod byl umožněn shodným infinitivním tvarem *krý-ti – pí-ti*.

Souhrnně:

Na přechodech jednotlivých sloves mezi třídami se podílela zejména

- kontrakce;
- monoftongizace *ie > í*.

2/ Tendence po sblížení přítentních tvarů s infinitivem

¹ Výsledek kontrakce je v tomto případě nepravidelný.

K přechodům mezi třídami docházelo v tomto případě u těch sloves, jejichž kořen měl v důsledku psl. a pč. změn hláskových změn jinou podobu v infinitivu a jinou v přítentiu (případně i ve tvarech tvořených od kmene přítentního a infinitivního).

A/ Přechod sloves z 1. třídy do 2. třídy

Původně nosovková slovesa 1. A třídy, která při denazalizaci ztratila kořenné **-n-** (**penti > *pęti > pāti > pieti*), toto **-n-** obnovila příklonem ke 2. slovesné třídě – tím došlo k vyrovnání tvarů přítentních a infinitivního:

Tj. *pnu, pieti > pnu, pnouti*

žnu, žieti > žnu, žnouti

jmu, jieti > jmu, jmouti

tnu, tieti, tnu, tnouti

B/ Přechod sloves z 1. třídy do 3. třídy

živu, žíti > žiju, žíti

slovu, slúti > sluju, slouti

C/ Někdy docházelo k oboustranným přechodům, vznikly tak dvě sady tvarů – jedna sada podle kmene infinitivního a druhá podle přítentního:

Kuju, kuješ, kovati (3. třída, typ *kupovat*): *kuju, kuješ, kouti* (podle 3. třídy)

kovám, kováš, kovati (podle 5. třídy)

3/ **Snaha zabránit nežádoucí alternaci v kořeni**

Jedná se zejména o přechody mezi 1. slovesnou (typem *mazati*) a 5. slovesnou třídou (typem *dělati*). V základech sloves typu *mazati* docházelo k neobvyklým alternacím:

t > c (*létati, lécu, reptati, repcu*)

d > z (*hlodati, hlozu*)

zd > žd (*hvízdati, hvížd'u*)

k > č (*kdákati, kdáču*)

h > ž (*kulhati > kulžu*)

r > ř (*kárati > kářu*)

ch > š (*dýchati, dýšu*)

sk > šč (blýskati > blýšču)

Aby k těmto alternacím nedocházelo, přecházela tato slovesa k 5. třídě, která alternace nevyžadovala (přechod byl zprostředkován shodným infinitivním kmenem s kmenotvornou příponou **-a-**)

> *létám, reptám, hlodám, hvíždám, kdákám, kulhám, kárám, dýchám, blýskám*

Poznámka:

Alternace **s > š, z > ž** jsou v jazyce obvyklé, proto si čeština slovesa s těmito alternacemi ponechala:

mažu, mazati

píšu, psáti.

Slovesa s kořenem zakončeným na souhlásku, která měkčení nepodléhá, si původní tvary rovněž ponechala (*kapati – kapu, hýbati, hýbu, kašlati – kašlu*), ale často k nim přibrala i novotvary podle třídy 5. (*kapám, hýbám, kašlám*). Analogicky vznikly pak **i** u sloves 5. třídy tvary podle 1. třídy (*kopám – kopu, skřípám – skřípu, kývám – kývu* apod.).

4/ Přechod od neproduktivních typů k produktivním

Jedná se zejména o přechod sloves z 1. třídy s nulovým infinitivním formantem ke 2. třídě s výrazným kmenotvorným formantem, která zřetelně vyjadřuje vid. Zprostředkujícím tvarem bylo zřejmě participium l-ové (1. → 5. třída, 1. → 2. třída) nebo participium n-ové (1. → 4. třída)

Přechod 1. třída → 2. třída (zpravidla dokonavá slovesa)

lahu, léci, lehl → lehnu, lehnúti

řku, řeci, řekl → řeknu, řeknúti

vrhu, vrci, vrhl → vrhnu, vrhnúti

Přechod 1. třída → 5. třída (zpravidla nedokonavá slovesa) ²

bodu, bodeš, bósti → bodaju, bodáš, bodati

padu, padeš, pásti → padám, padáš, padati

Přechod 1. třída → 4. třída

² K těmto slovesům se pak vytvořily dokonavé protějšky s příponou **-nu-** náležící ke 2. třídě (padnúti, bodnúti)

spasu, spaseš, spásti → *spas' u, spasiš, spasiti*

poleku, polečeš, poléci → *poléču, poléčíš, poléčiti*

Prézens

Stč. se vyznačuje následujícím repertoárem osobních přítomných koncovek (podoby zvýrazněné tučným řezem písma navazují na formy psl.):

os.	sg.	du.	pl.
1.	-u / -'u / -ú / -m	-vě / -va / -ma	-me / -m / -emy
2.	-š	-ta	-te
3.	-Ø	-ta	-ú / -ie

Na vývoj stč. forem 1. os. sg. měla důležitý vliv přehláska *'u > i*, která od 2. třetiny 14. století způsobila rozštěpení koncovky 1. os. na alomorfy *-u* po nepalatalizovaných souhláskách a *-i* po souhláskách palatalizovaných: *nesu, беру, tisknu* X *maži, kryji, kupuji*.

V následujícím vývoji (od 17. stol.) však začala být tato alomorfe pod vlivem nepřehlasovaných forem odstraňována: *maži* → *mažu*, *kryji* → *kryju*, *kupuji* → *kupuju*.

Vedle toho se v 1. os. sg. realizoval morfologický proces, který vedl k odstranění alternací u sloves IV. a V. třídy. Již od 1. pol. 14. stol. se u jmenovaných sloves objevuje koncovka *-m*, která sem proniká od sloves atematických. Tato koncovka začala pronikat nejdříve ke slovesům V. třídy, tj. k těm, která podlehlá kontrakci: *dělaju* → *děl-á-m*, *sázěju* → *sáz-ie-m*, neboť zde eliminovala alternaci slovesného kmene *-aj-* ~ *-á-*, *-ěj-* ~ *-ie-*. Po provedení monoftongizace *-ie- > -í-* se začala většina přítomných forem slovesného typu sázeti shodovat s přítomnými formami sloves IV. třídy: sg. 2. os. *sázíš – prosíš, trpíš*; sg. 3. os. *sází – prosí, trpí*... Tato slovesa velmi ochotně přejala novou koncovku *-m*, neboť jim umožnila odstranit alternaci kořenného konsonantu v 1. os. *prositi – prošu – prosíš* → *prositi – prosím – prosíš*,

Staročeské minulé časy

Stará čeština zdědila z praslovanštiny bohatý systém minulých časů. Podle vnitřní struktury je můžeme dělit na:

- jednoduché (syntetické) minulé časy,
- složené (analytické) minulé časy.

jednoduché (syntetické)

složené (analytické)

imperfektum
aorist sigmatický
aorist asigmatický

préteritum
antepreteritum / plusquamperfektum

1. Jednoduché (syntetické) minulé časy

	Aorist asigmatický	Aorist sigmatický	Imperfektum
os.sg.			
1. -Ø		-ch	-ch
2. -e		-Ø	-še
3. -e		-Ø	-še
du.			
1. *-ově / *-ova		-chově / -chova	-chově / -chova
2. *-eta		-sta / -šta	-šta / -sta
3. -eta		-sta / -šta	-šta / -sta
pl.			
1. -om		-chom / -chomy / -chome	-chom / -chomy / -chome
2. *-ete		-ste / -šte	-šte / -ste
3. -u / -ú		-chu	-chu

Aorist asigmatický: tvořil se jen od souhláskových sloves I.A a II.A třídy

Aorist sigmatický – ode všech ostatních sloves.

Funkce aoristu – vyjadřoval minulý děj ukončený.

Funkce imperfekta: vyjadřoval děj v minulosti probíhající (neukončený).

imperfektum = slovesa imperfektivní
(nedokonavá)

aorist = slovesa perfektivní
(dokonavá)

Jednoduché minulé časy zanikly v 15. století. Hlavním důvodem byla gramatikalizace vidu a homonymie 2. a 3. os. sg.

2. Složené (analytické) minulé časy

Préteritum

Tvary préterita byly v češtině od jejich počátků tvořeny kombinací l-ového participia a přítomných forem slovesa *býti*. V praslovanštině se ještě označuje jako perfektum, neboť se předpokládá, že mělo rezultativní (perfektivní) význam, tzn. rekonstruovaný význam spojení *přišel jsem* je ‚jsem přišel / ten, kdo přišel‘.

Antepreteritum / plusquamperfektum

Sloužilo k vyjádření předčasnosti v minulosti: šlo o čas, který signalizoval, že děj/stav slovesa ztvárněného antepreteritem se odehrál před jiným dějem/stavem.

Výskyt antepreterita v jazyce náročné literární produkce podporovala snaha najít adekvátní ekvivalent latinské předlohy (plusquamperfekta). Obecně nebylo ve spisovné češtině nikdy běžným frekventovaným vyjadřovacím prostředkem.

Bylo tvarově neustálené: tvořilo se kombinací minulých časů pomocného slovesa *býti* a l-ového participia. Variantnost podoby pomocného slovesa plynula z faktu, že se stč. vyznačovala bohatým systémem minulých časů:

Préteritum	Antepreteritum auxiliár ve formě préterita	auxiliár ve formě imperfekta	auxiliár ve formě bě-aoristu	auxiliár ve formě by-aoristu
os.sg.				
1. dal, -a, -o + jsem	<i>dal... + jsem byl</i>	<i>dal... + biech</i>	dal... + běch	dal... + bych
2. dal... + (j)si / s	dal... + (j)si byl	dal... + bieše	dal... + bě	dal... + by
3. dal... + jest / je / j / Ø	dal... + jest / je / j / Ø byl	dal... + bieše	dal... + bě	dal... + by
...

Futurum

Vývoj jazykových prostředků vyjadřujících v č. futurálnost lze chápat jako proces, který byl započat již v psl. Psl. zřejmě svébytnou jaz. formou vyjadřující futurum nedisponovala. Ve stč. se k vyjadřování futura užívaly:

I. Syntetické slovesné formy:

1. Obvykle se předpokládá, že ve stč. (podobně jako v nč.) mohly být ve futurálním významu interpretovány přítomné formy nedokonavých sloves, budoucnost je zde vyjádřena lexikálně (pomocí adverbia, příslovečného určení), např. *Zíttra jedu do Prahy*.
2. Futurální význam mají ve stč. stejně jako v nč. formálně přítomné tvary dokonavých sloves (*přinesu, odnesu*).
3. Pomocí prefixů *po-*, *vz-* (*poletím, vzletím*).

II. Analytické slovesné formy:

Význam budoucího času se mohl vyjadřovat pomocí analytických konstrukcí obsahujících určitý tvar lexikálního/auxiliárního slovesa a neurčitou slovesnou formu plnovýznamového slovesa.

Syntaktické analytické formy, které jsou tvořeny kombinací modálního slovesa *chtieti, jmieti* a infinitivu plnovýznamového slovesa: *Že chceš vždy v krčmě ležeti, diety chtie hladem zemřieti*, 'Protože chceš pořád ležet v krčmě, děti zemřou hladem'.

Již ve stč. byl základním prostředkem budoucího času nedokonavých sloves analytický tvar futura, která byl tvořen auxiliárním slovesem futura *budu/budeš/bude...* a infinitivem plnovýznamového slovesa. Tento typ tvoření analytického futura, který stsl. a patrně také psl. ještě neznaly je ve stč. již rozšířený, první doklady pocházejí ze 13. stol.

Neurčité slovesné formy

1. Infinitiv

Infinitiv byl tvořen koncovkou *-ti* z infinitivního kmene (od původu jde o ustrnulý pád deverbativního substantiva, nejspíše dativ).

U sloves I. třídy typu *péci*, tj. s nulovou infinitivní příponou a kořenem zakončeným na velár, měl infinitiv v důsledku **hláskových změn** nepravidelnou formu vyznívající na *-ci* (**pek-ti > *pec'í*).

Infinitivní koncovka podléhala již od 14. století **apokopě**: *-ti* > *-t'*. V 15. století pak pod vlivem supina ztvrdla *-t' → -t*: sblížení forem supina a infinitivu byl výsledkem procesu postupného nahrazování supina formami infinitivu, které počalo již ve 14. století (viz níže).

Ve spisovné češtině se vedle sebe dlouhou dobu vyskytovaly podoba plná *-ti* a zkrácená (ztvrdlá) *-t*. Teprve ve 20. století byla podoba *-t* kodifikačně akceptována jako správná, což způsobilo velmi rychlou archaizaci slabičné formy *-ti*.

Ve vývoji infinitivní formy se prosadila celá řada **analogických** změn. Koncovka *-t* pronikla také do infinitivní formy sloves I. třídy typu *péci*: *péci → péct / pít, vléci → vléct / vlíct*. Formy typu *péct, vléct* nakonec uznala moderní kodifikace češtiny.

2. Supinum

Supinum je podobně jako infinitiv původem ustrnulý pád (zřejmě akuzativ) deverbativního substantiva (infinitiv a supinum se však vyvinuly z jiného typu substantiva odvozeného od slovesa). V psl. bylo supinum tvořeno koncovkou **-tь*, která se připojovala k infinitivnímu kmeni, s výjimkou sloves I. třídy typu *péci*, jejichž zakončení nemělo podobu tvrdou, nýbrž měkkou (**pec'ь*).

Supinum mělo v psl. a stč. velmi vyhraněnou funkci: bylo adverbiálním (účelovým) argumentem sloves pohybu. Jeho původní substantivní platnost se projevovala v tom, že bylo-li tvořeno z tranzitivních sloves, měnilo akuzativ pravého komplementu na genitiv (jak bývá demonstrováno na psl. větě **idŏ lovity ryby* ‚jdu lovit ryby‘).

Ve stč. bylo supinum dobře zachováno, nicméně na rozdíl od stsl. se tvořilo především od nedokonavých sloves. Případů s perfektivními slovesy je doloženo velmi málo: typu *přišel jsi zatratit nás*. Stč. formy supina navazovaly na psl. stav: byly derivovány z infinitivního kmene tvrdou koncovkou *-t*, avšak u sloves typu *péci* mělo stč. supinum měkké zakončení *pec*.

Jelikož je supinum s výjimkou sloves typu *péci* zakončeno tvrdou souhláskou, nenastaly u forem s infinitivním kmenem zakončeným na *'a, 'ä* podmínky příhodné pro přehlásku, a proto se ve stč. vyskytují formy supina *sázat, žat* (oproti infinitivům *sázeti, žieti* stejných sloves). Formální stránka supina se liší od formální stránky infinitivu ještě v dalším momentu: infinitivům dvojslabičných sloves s dlouhou kořenovou samohláskou odpovídají formy supina se samohláskou krátkou (*nésti – nest, péci – pec, spáti – spat*).

Supinum během stč. období postupně **zaniklo** – tento proces vyvrcholil v 15. stol. Průvodním jevem jeho zániku bylo zejména (vzájemné) funkční a morfologické ovlivňování supina s infinitivem:

Nahrazování supina infinitivem, které se prosadilo s výjimkou dolní lužické srbštiny a slovinštiny v celkovém areálu slovanských jazyků, je známo již ze stsl. a množí se ve stč. památkách 15. století. Tento proces lze spojovat s faktem, že supinum bylo jazykovým prostředkem s velmi specifickou gramatickou funkcí a významem. Jedním z obecných principů jazykového vývoje je nahrazování specifických prostředků prostředky méně specifickými. Supinum bylo konkurenčním prostředkem infinitivu, který však měl oproti supinu tu vývojovou výhodu, že se z ustrnulého pádu deverbativního substantiva proměnil

v základní neurčitou slovesnou formu. Ojedinelé pokusy o oživení supina v češtině 1. pol. 19. stol. byly neúspěšné.

3. Participia

1. Participium *nt-ové* (přechodník přítomný)

Participium *nt-ové* (přítomné činné) se ve stč. tvořilo z přítomného kmene následujícími sufixy:

nom.	
I. a II. třída	-a-úci -a
III. třída, V. třída, I. třída typ <i>mazati</i>	-ě-úci -ě
IV. třída	-ě-ieci-ě

Na rozdíl od psl. se jmenné formy *nt-ového* participia:

- a) neskloňovaly, participium je doloženo pouze ve tvarech nom. a ak.
- b) v pl. a du. se objevovaly pouze v podobě *-ce*.

Po provedení přehlásek a monoftongizace *ie > í* splynuly typ b) a c). V souladu s psl. stavem a na rozdíl od nč. se stč. participium *nt-ové* tvořilo jak od nedokonavých, tak dokonavých sloves (převažovaly však formy nedokonavých sloves).

U sloves typu *mazati* byly staré formy *nt-ového* participia *maže*, *mažíc*, *mažíce* – homonymní se 3. os. sg. – postupně nahrazovány inovovanými formami *maz-aje*, *maz-ajíc*, *maz-ajíce*.

Od 14. stol. se šířily apokopované tvary feminina a plurálu: *-ci > -c*, *-ce > -c*, z nichž se ve spisovné češtině nakonec ustálily jen podoby feminina: *žena nesouc* × *ženy nesouce* (v češtině střední doby se apokopované formy sg. a pl. někdy odlišovaly pomocí kvantity: *žena jsuc* × *ženy jsouc*).

Od 14. století se v sg. neutra namísto původní formy shodné s m. šířily formy ženského rodu: *dítě nesa* → *dítě nesouc(i)*.

Od 15. stol. se ve stč. památkách začaly objevovat případy porušování kongruence. Od 16. a 17. stol. byla kongruence dodržována již jen v památkách vysokého stylu. To lze nepochybně považovat za svědectví zániku shodných participiálních forem v mluvených útvarech češtiny, která se odehrála v 15. a 16. stol.

Od 16. stol. byly kongruentní formy participia *nt-ového* prostředkem psaného jazyka. Ve spisovné češtině 17. a 18. stol. se rýsovala možnost vytvořit jednu, nekongruentní formu participia *nt-ového*, a to buď typu *nesouc*, anebo typu *nesouce*. Jelikož v tomto období

vycházela velmi rychle z užívání participia s-ová, užívala se podobně jako ve stč. nt-ová participia jak od sloves nedokonavých, tak také dokonavých.

Tuto distribuci nt-ových participií však obrozenci odmítli, a na místo toho kodifikovali tvoření nt-vého a také s-ového participia (tj. přechodníků) podle úzu památek vysokého stylu konce 16. století (tato pravidla definitivně zpřesnil J. Gebauer). Tím ovšem odsoudili přechodníky k zániku: v současné č. představují neužívaný jazykový prostředek, s jehož náležitým tvořením si neví rady mnozí aktivní uživatelé spisovné češtiny. Nt-ové participium, resp. jeho forma uchovávací -c-, se stalo základem tvoření deverbálních adjektiv typu *trp-iec-í, volaj-úc-í*. Tyto formy se skloňovaly podle měkké složené deklinace.

2. Participium s-ové (přechodník minulý)

Stč. zdělila z psl. participium minulé činné, které se v rané psl. derivovalo pomocí sufixu *-us- z infinitivního kmene. Podobně jako v psl. mělo dvě sady sufixů, jejichž distribuce se řídila zakončením infinitivního kmene:

nom.	m.n. f.
se zavřeným kmenem	-Ø-Øši-a
s otevřeným kmenem	-v -vši -v

Na rozdíl od psl. se formy s-ového participia sloves typu *prosi* tvořily z inf. kmene pomocí sufixů -v, -vši, -vše (*prosi-v, prosi-vši, prosi-vše*).

Podobně jako u participia nt-ového také u participia s-ového

a) byly užívány jen formy nominativu

b) v pl, zobecnila původně forma jen maskulina -še,

c) byly původní formy neutra *dítě přines prosiv* nahrazeny formami původně ženskými *dítě přinesši / prosivši* (v 16. stol.).

Z hlediska funkční morfologie je s-ové participium podobné participiu nt-ovému (tradičně bývají obě participia klasifikována jako přechodníky), i když jeho funkční paleta není v mluvnickém systému staré a střední češtiny tak široká jako u participia nt-ového. Na rozdíl od nt-ového participia není doloženo v akuzativu a není východiskem tvoření deverbálních adjektiv typu *dodavší, odmítнувší, přinesši* (tyto formy jsou jazykovým importem z ruštiny, který byl realizován v 1. pol. 19. stol.).

Participium s-ové ustupuje z památek češtiny střední doby v mnohem větší míře než participium nt-ové, v 19. století je jeho užívání obnoveno podle úzu památek vysokého stylu konce 16. stol. (viz výše).

3. Participium l-ové

Stč. tvoření l-ového participia navazovalo plynule na psl. stav: derivovalo se se sufixem *-l, -la, -lo* z infinitivního kmene.

V důsledku zániku a vokalizace jerů se u sloves I. třídy typu *vésti, péci*, jejichž kořen končil na souhlásku, dostala likvida v sg. m. do neslabičné pozice: formy typu *vedl, pekl* byly tedy jednoslabičné. V následujícím vývoji byla tato neslabičná likvida odstraněna rozličnými způsoby:

- a) *l* se stalo slabikotvorným: *ve-dl̩, pe-kl̩* (spisovná čeština a velká část moravských nářečí),
- b) *l* zaniklo *pek, ved* (česká nářečí v užším smyslu a část nářečí slezskočeských),
- c) v dané slabice se objevil vkladný vokál *mohel / mohol / mohlu* (v okrajových nářečích, především východomoravských).

Toto participium je v češtině součástí analytických slovesných forem: préterita, antepreterita, kondicionálu a futura. Formy l-ového přičestí jsou geneticky spjaty se slovotvorným typem deverbativních adjektiv tvořených z nepředmětových sloves vyjadřujících vlastnost plynoucí z vykonaného děje typu *došlý, zbloudilý, zmoklý*.

4. Participium pasivní (n-ové / t-ové)

Ve stč. se minulá trpná participia odvozovala z infinitivního kmene dvěma sadami sufixů:

1. *-n, -na, -no* (*-en, -ena, -eno*) = participium *n-ové*

2. *-t, -ta, -to* = participium *t-ové*

- způsob tvoření participií podléhal komplementární distribuci
- ve funkci pasiva
- tvoření deverbativních adjektiv (*nalezený, zabítý, udělaný, umytý*)